

УДК 37. 013. 8

Кочерга Ольга,*викладач-методист,**голова циклової комісії шкільної педагогіки та психології,**Прилуцький гуманітарно-педагогічний коледж ім. І. Я. Франка*

ПРОБЛЕМИ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ К. Д. УШИНЬСЬКОГО

У статті здійснюється аналіз проблеми жіночої освіти у педагогічній спадщині видатного вітчизняного педагога XIX століття К. Д. Ушинського; обґрунтовується вклад педагога-класика у вирішення питань жіночого руху та гендерної політики, що стали домінуючими у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: *гендерна політика, соціальна рівність, рівноправність чоловіка і жінки, жіноча освіта, жіноче виховання.*

Кочерга Ольга. Проблемы женского образования в педагогическом наследии К. Д. Ушинского

В статье осуществляется анализ проблемы женского образования в педагогическом наследии выдающегося отечественного педагога XIX века К. Д. Ушинского; обосновывается вклад педагога-классика в решение вопросов женского движения и гендерной политики, которые стали доминирующими в современном украинском обществе.

Ключевые слова: *гендерная политика, социальное равенство, равноправие мужчины и женщины, женское образование, женское воспитание.*

Kocherga Olga. The Female Educational Problems in K. D. Ushinsky Pedagogical Heritage

The article deals with the female educational problems in outstanding educator of the XIX century K. D. Ushinsky pedagogical heritage. The classical educator contribution to female movement and gender policy problems that have become dominating in modern Ukrainian society are examined.

Key words: *gender policy, social equality, the equality of male and female, female education female upbringing.*

У сучасних умовах розвитку суспільства особливого інтересу набуває проблема дослідження гендерних питань, адже “досягнення

рівності між жінками і чоловіками є однією з передумов забезпечення стабільного розвитку українського суспільства на засадах демократії” [1]. Ідея створення в Україні суспільства гендерної рівності сьогодні є актуальною, про що свідчить низка документів міжнародного і національного значення [1; 2; 3; 4]. Проте наявна нормативно-правова база України, спрямована на створення реальної рівності між жінками і чоловіками, не забезпечує належного рівня фактичної рівності. Чисельні дослідження свідчать про існування гендерної дискримінації в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства. У доповіді ООН з людського розвитку 2009 року вказується, що Україна посідає 86-те місце серед країн-членів ООН у сфері гендерної рівності, що є свідченням дисбалансу статей у законодавчій та виконавчій владі, освіті, економіці тощо [4].

Одним із напрямів гендерної політики є вирішення проблеми жіночої освіти. Слід відзначити той факт, що сьогодні проблема освіти жінок не є такою гострою, як, наприклад, ще 100–150 років тому, але залишається такою ж актуальною. І досі ведуться суперечки, основним змістом яких є питання, чи спроможна жінка зробити наукове відкриття чи очолити важливу галузь суспільної діяльності. Хоча історія вже давно довела, що так: і наукове відкриття, і успіхи у виробництві, і політ у космос – все під силу жінці.

Проблема становлення жіночої освіти завжди була у полі зору науковців. Найбільш істотний внесок у розв’язання названої проблеми зробили відомі українські педагоги К. Ушинський, М. Пирогов, О. Кониський, С. Русова.

Досить глибоко питання загальної жіночої освіти досліджували такі вчені: М. Демков, О. Лихачова, В. Овчин, М. Песковський, С. Рождественський, М. Ролле (характеристика окремих напрямів політики російського уряду щодо освіти жінок), І. Малевич, О. Малиновський, І. Покровський (особливості навчання дівчаток у церковних школах Волині), А. Буйницький, Н. Маньковський, О. Фотинський, О. Шафранський (специфіка організації духовної жіночої освіти), М. Барсов, М. Константинович, С. Миропольський, Н. Мукалов, І. Самойлович, І. Сбитньов (відомості про початкову освіту жінок), Т. Джаман, В. Омельчук, І. Сесак, Т. Сухенко, Т. Тронько (окремі проблеми жіночої освіти на Правобережжі), В. Вельхорський (характеристика пансіонної жіночої освіти). У останні роки професійна жіноча освіта стала предметом наукового вивчення у працях О. Аніщенко (розвиток професійної освіти жінок), Н. Дем’яненко (відомості про педагогічну підготовку жінок), Є. Луценко (розвиток середньої

спеціальної освіти), В. Постолатія (розвиток комерційної освіти), К. Шамаєвої (особливості музичної освіти).

Аналіз поглядів цих педагогів на проблему освіти й виховання “нової людини” – чоловіка, жінки – на нашу думку, дозволить більш ґрунтовно використовувати їхній досвід в організації освіти й виховання у сучасній українській школі.

Мета статті – дослідити проблему жіночої освіти на основі аналізу поглядів видатного вітчизняного педагога К. Д. Ушинського.

XIX – початок XX століття увійшли у сучасну історію України як час кардинальних змін в усьому суспільстві. У цей період відбувалися активні суспільні процеси, пов’язані з швидкими темпами розвитку промисловості, що, своєю чергою, викликало зміни в освіті: розширювалася мережа початкових і середніх загальноосвітніх навчальних закладів, з’являлися нові типи навчально-виховних закладів, удосконалювався зміст, методи і форми роботи у них. У цілому зазначений період характеризується пошвавленням освітнього руху і спалахом освітньої думки в Україні. На цей час припадає і офіційне запровадження та розвиток освіти жінок.

Поряд з цим, незважаючи на поширення передових поглядів на жінку як повноправного члена суспільства, все ж побутувала думка про те, що жінка, перш за все, повинна виконувати роль матері, дружини, яка допомагає чоловікові, опікується домашнім господарством і виховує дітей, тобто є тільки додатком до чоловіка. Тому і освіта жінці не потрібна, а якщо й потрібна, то тільки для того, щоб уміти спілкуватися з потрібними для чоловіка людьми; жінка – це істота другого ґатунку: з огляду на свої природні властивості, вона неспроможна піднятися до рівня чоловіка – ані здобути належну освіту, ані вирішити будь-яку серйозну проблему.

Серед прогресивних діячів XIX – початку XX століття, які опікувалися проблемами жіночої освіти, відстоювали ідею рівності чоловіка та жінки в усіх життєво важливих питаннях, особливе місце належить К. Д. Ушинському.

Сьогодні, в роки незалежної України, інтерес до особистості і творів К. Д. Ушинського не згасає: до аналізу його ідей звертаються Л. Березівська, О. Дубасенюк, М. Левківський, М. Стельмахович, Б. Ступарик, М. Ярмаченко та ін. Водночас є потреба у новому прочитанні й переосмисленні праць педагога-класика, зокрема його поглядів на жіночу освіту.

К. Д. Ушинського дуже хвилювала проблема становища жінки в суспільстві, її виховання та освіти. Питання жіночої освіти у спад-

щині педагога отримало своє життя, насамперед, як питання освіти жінки – майбутньої матері, тому що “неоціненне щастя бути вихованим в перші роки життя дитини освіченою матір’ю, яка знала б і розуміла почесність свого покликання” [6]. Особливого значення приділяв педагог-класик ролі жінки-матері у родині: “Від моральності жінок здебільшого залежить стан моральності всієї сім’ї. Мати в усіх класах суспільства має незрівнянно більший вплив, ніж батько, на розумовий і душевний розвиток дитини, це переважання материнського впливу особливо різке в нижчих класах. ... Тоді як батько весь день працює поза домом, дитина перебуває весь цей час під наглядом і впливом матері; отже, її настанови і її приклади спрямовують розвиток розуму дитини; у тому ніжному віці, коли враження так глибоко западають у душу, дитина бере в них всі поняття про добро і зло, схильність до добротності або до пороку. В країні, де моральність жінок зіпсована, сім’я також псується і сімейні зв’язки швидко розпадаються” [11, с. 52].

Перебуваючи у відрядженні в країнах Західної Європи, К. Д. Ушинський вивчає проблеми жіночої освіти та досвід діяльності шкіл для малолітніх дітей. Він знайомиться з програмами жіночих шкіл, семінарій для вчительок, цікавиться підготовкою жінок до навчання і виховання дітей в умовах сім’ї. На основі ґрунтовного аналізу досвіду організації навчальних закладів для малолітніх дітей у країнах Західної Європи педагог виносить тверде переконання, що школа, яка приймає своїх підопічних до семи років, лише даремно шкодить здоров’ю дітей та їхньому природному розвитку, підриваючи, таким чином, основи своїх власних навчальних успіхів. Він відстоює власне переконання у доцільності організації початкового навчання і виховання у родинному колі до виповнення дітьми восьми років.

Педагог піддав критиці основні напрями виховання жінок у Німеччині і Франції – “німецько-господарський” і “французько-галантерейний”. Аналізуючи питання жіночого виховання, К. Д. Ушинський у статті “Звіт відрядженого для огляду закордонних жіночих навчальних закладів” пише: “Є багато сторінок, присвячених цьому предметові, в загальних педагогіках, є й цілі окремі твори про жіноче виховання, але жодного особливо видатного; є статті в журналах і педагогічних енциклопедіях; але якщо звести результати всіх цих статей до купи, то особливість жіночого виховання, його фундаментальна ідея все-таки далеко не буде з’ясована. Одні вимагають для жінки найскромнішої частки в загальній людській освіті, вважаючи зовсім для неї недостатнім, якщо вона буде доброю християнкою, дбайливою господинею й доброю матір’ю родини... Інші погляди мають більш люб’язний і,

так би мовити, французький характер... вимагають від жіночого виховання, щоб воно робило з жінки прикрасу суспільства і сім'ї. Перший погляд на практиці виявляється у вимозі, щоб дівчинку навчали в школі читати й писати, закону божого, трохи вітчизняної історії та географії, якнайбільше рукоділля і до того корисного. ... деякого знання природничих наук в їх застосуванні для хатнього господарства та гігієни, деякої педагогічної навички у вихованні та навчанні дітей... Другий ... додає до цих скромних вимог французьку мову, музику, співи, танці, витончене рукоділля, гарне малювання і добрі манери... .. вимагає від дівчини можливості брати участь у розмовах освіченого товариства, обізнання з найкращими зразками художньої й до того нової літератури, історії, музики тощо: все в тому ж напрямі до ідеалу жінки, що прикрашає собою домашній гурток і громадські збори. ... До цих двох напрямів приєднався новий, суто вже утилітарний, що має на меті підготувати дівчину до посади гувернантки..." [8, с. 110]. Таким чином, на думку К. Д. Ушинського, жіноча освіта у Франції готує жінку загалом до того, щоб вона була окрасою у суспільстві. "Німецько-господарча" жіноча освіта перетворює жінку на думаючий господарчий прес.

Великий педагог дбав про те, щоб жінка досягла високого рівня педагогічної майстерності і могла самотужки займатися початковим навчанням дитини. З цією метою він написав і видав підручники "Дитячий світ" (1861) та "Рідне слово" (1864), працю "Методичні посібники та матеріали до рідного слова", щоб полегшити для матері та зробити для неї приємною працю початкового навчання.

Аналізуючи тогочасне становище жіночої освіти, педагог-класик вказував на деякі позитивні зрушення у вирішенні проблеми значимості виховання жінки у суспільному житті. Він писав: "Тепер починають потроху усвідомлювати, що виховання жінки, крім індивідуального і сімейного значення, має ще величезне значення в народному житті, що через жінку тільки успіхи науки та цивілізації можуть увійти в народне життя ..." [8, с. 111]. Як прогресивний педагог, К. Д. Ушинський вважав жінку "необхідним посередником між наукою, мистецтвом і поезією, з одного боку, звичаями, звичками і характером народу, з іншого... Із цієї думки, – пише Костянтин Дмитрович, – випливає вже сама собою необхідність цілковитої, всебічної освіти жінки вже, мовляв, не для самого тільки сімейного вжитку, а маючи на оці високу мету – запровадити в життя народу результати науки, мистецтва й поезії" [8, с. 111].

Таким чином, К. Д. Ушинський розглядав питання жіночої осві-

ти не лише як освіти для виховательки підростаючого покоління; він вбачав у жінці великий потенціал для розвитку науки та культури.

Розвинувши ідеї Я. А. Коменського, К. Д. Ушинський вперше в історії вітчизняної педагогічної думки запропонував системний підхід до організації та побудови жіночої освіти: поділ навчального закладу на класи; розподілення предметів навчання та програм викладання; визначення числа годин навчальних занять і розподілу їх по класах. Особливу увагу приділяв педагог особистості викладачів, від яких, на його думку, залежатиме успіх виховання майбутніх матерів. Дівчата, що закінчують курс, відзначає К. Д. Ушинський, безпосередньо переходять у життя і часто швидко стають дружинами і матерями сімей. Необхідно розвивати в жінці передусім моральність, релігійне почуття, правильний і разом з тим високий погляд на життя, від чого залежить щастя багатьох сімей, доля, моральність цілих поколінь. Треба підкреслити, що К. Д. Ушинський вважав систематичність дуже важливою умовою організації навчального процесу. Тільки система, не зовнішня, а розумно впорядкована з урахуванням природних зв'язків між матеріалами знань здатна витворювати правильні поняття про дійсність [8, с. 154].

Глибокий психологічний аналіз суті навчального процесу у закладах жіночої освіти дали можливість К. Д. Ушинському сформулювати найважливіші засади повної, всебічної освіти жінки. Він складав плани організації вчительських семінарій, писав підручники й методичні посібники, наукові статті. Найціннішим джерелом для побудови жіночої освіти та підготовки матері, головної виховательки дітей у суспільстві педагог-класик вважав вітчизняну дидактику, яка була розроблена на основі узагальнення здобутків світової педагогіки та психології в середині XIX ст.

Великий педагог-класик створює низку наукових праць, які присвячує проблемі жіночої освіти: “Проект деяких реформ у розподілі класів Виховного товариства благородних дівиць і С.-Петербурзького Олександрівського училища”, “Доповідь про необхідність і користь запроєктованої реформи”, “Подання про зміни в розподілі предметів по класах Виховного товариства благородних дівиць”, “Пояснювальна записка до проектів програм навчального курсу у Виховному товаристві благородних дівиць і Олександрівському училищі”, “Записка про заснування на 1861–1862 навчальний рік спеціальних педагогічних класів”, “Подання про необхідність деяких змін у складі та курсі спеціальних педагогічних класів”, “Що нам робити із своїми дітьми”. Педагог-гуманіст бачив і з відчаєм писав про жалюгідний стан осві-

ти для жінок у Російській імперії. Цьому, зокрема, присвячена стаття “Історична записка про останні перетворення у Виховному товаристві шляхетних дівчат” [9, с. 326-329]. Ось деякі недоліки, на які вказує К. Д. Ушинський: курс навчання був розрахований на дев’ять років (на думку К. Ушинського, така тривала відірваність дівчини від родини недобре на неї впливала); екзамени були часто формальністю, і вихованки переходили масово із класу в клас, хоч багато з них були до цього не готові; вивчення навчальних предметів було надзвичайно розтягнуто в часі, так що вихованки, починаючи вивчати загальну історію в молодших класах і не розуміючи її (були ще занадто малими і не готовими до усвідомленого сприймання), закінчуючи через дев’ять років вивчення цього предмета, зовсім забували його початок; саме навчання більшою своєю частиною було спрямоване не на розуміння сутності предмета, а на заучування його, що звичайно не було на користь розумовому розвитку дівчат; склад викладачів був жалюгідний, більшість з них не володіли новими способами викладання, а деякі взагалі не мали досвіду викладання і ін. [9, с. 327-328].

Зайнявши посаду інспектора, К. Д. Ушинський вніс низку змін в організацію навчального процесу у Смольному інституті: були створені паралельні класи (другі групи було скасовано), в яких дівчата урівнювалися у навчальних досягненнях та не відчували себе другим сортом; при переході з класу в клас введені обов’язкові екзамени, які повинні були об’єктивно оцінити навчальні досягнення учениць; дівчина не могла залишатися в одному класі більш ніж на два роки. Варто відзначити, що ці нововведення К. Д. Ушинського збереглися у сучасних навчальних закладах.

Педагог-класик глибоко проймався і проблемами вищої освіти жінок. Вивчаючи досвід вищих жіночих шкіл Німеччини, Англії, Швейцарії, він дійшов висновку, що “вони не тільки не дають дівчатам ніякого поняття про виховання та навчання дітей, а навіть їх власне навчання не доводиться до тієї ґрунтовності й дозрілості, при якій могли б самі собою народитися виховні прагнення і нагромадилися б у жінки засоби, щоб задовольнити ці прагнення” [8, с. 141]. “Окремі жіночі семінарії мають якийсь характер сухості: в них дівчата вчать ся нібито заради шматка хліба, і в манерах їх є щось семінарське, сухе, схоластичне – мало жіночності” [8, с. 153].

Відомий педагог та громадський діяч К. Д. Ушинський вказував на те, що у закордонних жіночих школах є й чимало позитивного, яке можна впроваджувати у вітчизняну освіту. Так, аналізуючи північноамериканську систему освіти як найбільш демократичну для

того періоду, К. Д. Ушинський відзначив такі позитивні її сторони, як спільне навчання дітей обох статей і право жінки на отримання вищої освіти нарівні з чоловіками. Проте педагог-класик застерігав від непербачуваності результатів впровадження іноземного досвіду в практику організації вітчизняної освіти. З цього приводу він писав: “Ясно те, що вносячи в жіночу освіту чужий іноземний елемент і надаючи цьому елементові такої сили, що він на свій лад перетворює жіночі характери, ми в наймогутніший спосіб сприяємо знищенню національності в сім’ї, а через неї і в народному житті” [8, с. 178]. Можна користуватися і педагогічним досвідом іншого народу, “але це використання виявляється нешкідливим тільки тоді, коли основи суспільного виховання міцно закладені самим народом. Можна і необхідно запозичати засоби нововведення, але не можна позичати чужого характеру і тієї системи, в якій виражається характер. З іншого боку, чим більше характеру в людині, тим безпечніше для неї будь-яке суспільство; і чим більше характеру в суспільній освіті народу, тим вільніше може він запозичати все, що йому заманеться, у інших народів” [5, с. 12].

Суттєвого значення надавав К. Д. Ушинський формуванню рівноправності статей: “Для християнства чоловік і жінка – особи рівноправні, однаково самостійні й однаково відповідальні, яких тільки шлюб вводить у рівноправні між собою відносини” [11, с. 56]. У низці своїх праць він протестує проти патріархально-гендерного підходу у суспільному вихованні: “Найцинічніше висловлене бажання приготувати з жінки мислячий, господарський прес для віджимання всього, що можна витиснути з усякого ганчір’я, варених кісток, кавової гущі, гнилої картоплі, щоб нічого в господарстві даремно не пропадало” [8, с. 152].

Формулюючи принцип народності, К. Д. Ушинський зазначив, що “жінці повинне бути забезпечене виховання й освіта рівні з чоловіком, бо здійснення народного виховання багато залежить від жінки-матері”. К. Д. Ушинський вважав, що жінка – унікальний моральний барометр суспільства, всіх його “погодних” явищ у політиці, економіці, соціальній сфері, культурі. Вона покликана, з огляду на її природні властивості, швидко оцінювати активно відкриті чоловіками нововведення і виносити їм вирок: бути чи не бути. “Жінки значно швидше, ніж чоловіки, схоплюють думку, почуття, ідею і переробляють в свою плоть і кров. І якщо ідеї прогресу запали в душу дівчинки в юному віці, то він, прогрес, проросте в погляди людей, даного народу і в його суспільне життя” [10, с. 291] Саме тому освіта жінки повинна бути такою ж, як і освіта чоловіка, тобто повинна мати загальнолюдський характер, що

дуже важливо, адже поряд з суспільними функціями жінка значну частину часу зайнята вихованням дітей. Ось що пише К. Д. Ушинський про специфіку жіночої освіти: “освіта жінці так само потрібна як і чоловіку і ще більше тому, що сама освіта чоловіка... ніколи не проникне в життя, побут народу без відповідної освіти жінки” [10, с. 298]. Але при цьому “освіта жінки не повинна мати спеціальну (вузько наукову) мету, вона повинна бути загальнолюдською” [10, с. 298].

К. Д. Ушинський критично ставився до обмеження прав жінок і тим більше до заборони їм займатись педагогічною діяльністю. Він, працюючи у Смольному, відкрив для вихованок педагогічний клас. У час, коли і в Європі, і в Росії точилися суперечки щодо використання жінок на педагогічній роботі, Костянтин Дмитрович дійшов висновку, що жінки-педагоги працюють не гірше від чоловіків, особливо у малолітніх та елементарних класах. У статті “Семинарії для жінок” педагог-класик пише: “Особисті мої спостереження над викладанням жінок у школах переконали мене цілком, що жінка здатна до цієї справи так само, як і чоловік, і що коли жіноче викладання в деяких місцях слабніше від чоловічого, то це залежить тільки від недостатнього підготування жінок до вчительської справи, від їхньої меншої розвиненості порівняно з учителями і від того незручного становища, в яке ставлять учительку закон та громадська думка. Вона більше, ніж учитель, цінує свою посаду, а тому часто надто пунктуальна у виконанні всяких програм та розпоряджень...” [8, с. 152]. “Взагалі ж, кажуть, що старанністю, точністю у виконанні своїх обов’язків, терпінні та вмінням поводитися з дітьми, вчительки не тільки не відстають від учителів, а навіть переважають їх” [8, с. 154]. Говорячи про наявність однакових з чоловіками даних для педагогічної праці, К. Д. Ушинський наполягав на рівній з чоловіками оплаті праці жінок-педагогів.

К. Д. Ушинський глибоко вірив у те, що його мрії щодо поліпшення становища жінки у суспільстві та забезпечення її повноцінною освітою обов’язково здійсняться. “Наше суспільство так недавно стало самостійно думати про виховання своїх молодих поколінь, що важко і вимагати, щоб у нас виробився особливий принцип жіночого виховання; але, зважаючи на вимоги, які висловлювалися в суспільстві, судячи з добродушності та відвертості нашої слов’янської природи, нездатної і в сім’ї проводити який би то не було заздалегідь прийнятий метод, судячи, нарешті, з особливої широчини наших людських поглядів і прав, які дав у нас жінці цивільний закон, можна сподіватися і вірити, що у нас виробиться більш гуманний, більш християнський план жіночого виховання...” – писав видатний педагог-класик [11, с. 57].

На нашу думку, прогресивні ідеї К. Д. Ушинського стали поштовхом для педагогічної громадськості до змін в організації жіночої і чоловічої освіти, для вироблення технології виховання “нової людини”. Погляди видатного педагога мають важливе значення у наш час, адже проблеми якісної освіти, поєднання материнства та кар’єрного зростання, подолання насильства, включення жінок до процесів прийняття рішень стають сьогодні особливо вагомими, набуваючи у глобальному сенсі вирішальної ролі як сходинки до головної мети – забезпечення рівних умов для самореалізації чоловіків та жінок у різних сферах суспільного життя, їх рівноправної участі у національно-політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку.

Список літератури:

1. Державна Програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року. Від 27. 12. 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon. rada. gov. ua>
2. Закон України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” від 08. 09. 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon. rada. gov. ua>
3. Конституція України. Стаття 24. – К. 1996.
4. Концепція загальнодержавної програми “Національний план дій щодо реалізації рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (утвердження гендерної рівності) на період до 2016 року”.
5. Матвеева Н. М. Ушинский К. Д. о воспитании: Для педагогов, родителей и студентов педвузов. – М. : Школьная пресса, 2003. – 191 с.
6. Ушинський К. Д. Педагогічна подорож до Швейцарії / Ушинський К. Д. Твори в шести томах. – Т. 2. – К. : 1954. – 456 с.
7. Ушинський К. Д. Исторична записка про останні перетворення у Виховному товаристві шляхетних дівчат // Твори в трьох томах. – Т. 2. – М.-Л. : Вид-во Академії педагогічних наук, 1948. – 656 с.
8. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори. – К. : 1949. – 418 с.
9. Ушинский К. Д. Собрание сочинений. – Т. 2. – М. : 1948. – 655 с.
10. Ушинский К. Д. Отчет командированного для осмотра заграничных женских учебных заведений коллежского советника К. Ушинского. Собрание соч. : В 6 т. – М., 1988. – Т. 2. – 478 с.
11. Ушинський К. Д. про сімейне виховання. – К. : Радянська школа, 1974. – С. 46-58.